

УДК 283/289

Л. Ф. Веремейчик,

викладач кафедри гуманітарно-соціальних дисциплін Відкритого Міжнародного університету розвитку людини "Україна", здобувач кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія"

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ МАС-МЕДІА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті аналізуються питання видавничої діяльності протестантських громад в період незалежності України, розповсюдження видавничої продукції, взаємовідносини і функціонування суб'єктів видавничої справи.

Ключові слова: видавнича діяльність, друковані видання, демократія, інформація, інформаційна політика, інтернет-видання, мас-медіа, протестантизм, преса, свобода слова.

Издательская деятельность протестантских масс-медиа независимой Украины

В статье анализируются вопросы издательской деятельности протестантских организаций в период независимости Украины, распространения издательской продукции, взаимоотношения и функционирования субъектов издательского дела.

Ключевые слова: издательская деятельность, печатные издания, демократия, информация, информационная политика, интернет-издание, масс-медиа, протестантизм, пресса, свобода слова.

Publishing activity of protestant mass-media of independent Ukraine

In the article the questions of publishing activity of protestant societies are analysed in the period of independence of Ukraine, distribution of publishing products, mutual relations and functionings of sub"ektiv of publishing business.

Keywords: publishing activity, printed editions, democracy, information, informative policy, internet publishing, mass-media, protestantism, press, freedom of speech.

Ще до проголошення незалежності в Україні розпочинається процес релігійно-духовного відродження. Повернення України до демократії, її орієнтація на Захід надзвичайно актуалізують питання щодо ролі протестантських громад у суспільному, духовному і культурному житті країни. Неабияку роль в цьому відіграють релігійні мас-медіа,

які реалізуються через видавничу діяльність, виготовлення друкованої продукції, її розповсюдження тощо.

Окремі аспекти досліджень даної тематики знайшли своє відображення в наукових працях А. Ігнатуши, А. Колодного, В. Климова, В. Любашенко, О. Лахна, М. Новиченко, О. Панич, О. Спир, Л. Філіпович. Цікавими є розвідки таких молодих науковців, як Т. Антошевський, М. Балаклицький, Я. Клачков, С. Филипчук, М. Черенков, І. Скленар та ін. У працях цих авторів подається характеристика протестантської преси, свобода совісті в релігійних мас-медіа, питання інформаційної політики українських християнських громад, ролі засобів масової інформації на формування громадської думки та ін.

Метою даної розвідки є спроба дати об'єктивний аналіз видавничої діяльності протестантських мас-медіа в період незалежності України.

Сьогодні в оновленій Україні, яка здобула незалежність, відбувається активний процес формування громадянського суспільства і розбудови демократичної соціально-орієнтованої держави. Невід'ємною ознакою правової демократичної держави є забезпечення свободи слова громадян, свободи інформаційної сфери, право кожного на висловлювання власної думки та позиції, право на отримання й поширення інформації без перешкод.

Згідно ЗУ “Про видавничу справу” (№318/97-ВР підписаний Президентом України Л. Кучмою 5 червня 1997 р.) визначаються загальні засади видавничої справи, регулюються порядок організації та провадження видавничої діяльності, розповсюдження видавничої продукції, умови взаємовідносин і функціонування суб'єктів видавничої справи. Цей закон покликаний сприяти національно-культурному розвитку українського народу, громадян України всіх національностей, утвердженню їх духовності та моралі, доступу членів суспільства до загальнолюдських цінностей, захисту прав та інтересів авторів, видавців, виготовлювачів, розповсюджувачів і споживачів видавничої продукції [7].

Серед законів, які регулюють діяльність ЗМІ можна виокремити закон України “Про інформацію” (1992 р.), “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992 р.), “Про телебачення і радіомовлення” (1993 р.), “Про інформаційні агентства” (1995 р.), “Про рекламу” (1997 р.), “Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації” (1998 р.), “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів” (1998 р.) і т. д. Водночас в Україні не існує єдиного закону, який в повному обсязі регулював би діяльність усіх ЗМІ, а вищезгадані закони містять чимало суперечностей. Це пов'язано з тим, що більшість з них були створені з огляду на реалії 90-х років.

Одним із чинників впливу ЗМІ на формування громадської думки є

довіра до них населення. В Україні рівень довіри до ЗМІ невисокий. За даними “Соціс-Геллап” тільки 19% дорослого населення довіряють загальнонаціональним засобам масової інформації, хоч вони й належали до тих трьох соціальних інститутів, яким люди довіряють найбільше (третє місце після релігійних організацій та армії).

Пріоритетна роль у концепції правової держави належить принципу верховенства закону у всіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Велике значення має і Церква в розрізі її відносин із суспільством і державою. Церква визнає державу не тільки як явище, але і необхідну форму співжиття. Протягом останнього десятиліття церковне життя в Україні набрало значних обертів і неабияку роль у цьому відіграли релігійні мас-медіа. На сьогодні ми не маємо точних даних щодо кількості видавництв в Україні, які працюють із християнською літературою. Згідно із застарілою статистикою Міжнародного фестивалю християнської книги, на 2006 р. в Україні їх налічувалося близько 25–30. Для порівняння: в Росії на початок 2009 р. кількість таких видавництв досягла 140 (дані ресурсу pravkniga.ru).

З початку 90-х рр. в зв'язку зі зміною в геополітичному, економічному, суспільному просторі України розпочався стрімкий рух у напрямку створення асоціацій, проведення тренінгів, відкриття видавництв, редакцій, освітніх проектів тощо. Представники європейських християнських місій запропонували допомогу в організації проведення семінарів і літературних студій для початківців у сфері журналістики. Це доба “психологічного самвидаву”. В цей період протестантська журналістика розвивалась бурхливо та стихійно, була виключно конфесійною. В текстах панувала емоційна піднесеність, упереджена критика, неувага до оформлення й редагування, низький рівень професіоналізму [14, с. 168].

В червні 1991 р. з ініціативи існуючих в Україні християнських церков та релігійних організацій було створене Українське біблійне товариство (УБТ), основним завданням якого є здійснення перекладу, друку та поширення Святого письма для духовного відродження та просвітництва народу України. Організаційно Товариство складається із чотирьох регіональних відділень: Центрального (у м. Київ), Західного (м. Львів), Південного (м. Херсон) та Східного (м. Харків), які представляють УБТ у своїх регіонах. Окрім цього, існує окремий відділ з перекладу Біблії, яким ведеться робота над четвертим повним перекладом Біблії сучасною українською літературною мовою, здійсненим д-ром богослів'я о. Рафаїлом Турконяком. Засновниками УБТ стали УПЦ КП, Об'єднаний союз ЄХБ України, Всеукраїнський союз церков ХВС, Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня. Станом на початок 2010 р. до складу Центрального правління Українського біблійного товариства входять 17 колективних членів.

На початку 2000 р. медійна сфера протестантських церков трансфор-

мувалася в бік помірної комерціалізації та укрупнення. Подорожчання продукції та навіть необхідність платити за інформацію викликали нарікання, мовляв, “замість літературного служіння маємо літературний бізнес”. Виникли видавничі корпорації (одеські “Богомыслие” і “Христианское просвещение”, київська “Светлая звезда”), мережі розповсюдження (всукраїнська “Книжкова полиця”). Конкуренція і пошук самоокупності – дотаційний статус, виявився надто ненадійним, викликали розширення тематики та диференціацію аудиторії, вихід за конфесійні межі.

На початку XXI ст. значення глобальної інформаційної мережі Інтернет зростає із збільшенням кількості інформаційних ресурсів, розміщених у ній, та кількості її користувачів. Запорізька газета “Мост надежды” перетворилась на сайт adventus.info, харківська радіостудія “Надежда мира” після припинення виходу на міській FM-станції (з фінансових причин) набула “другого дихання” як медiateка bibleradio.parod.ru, журнал “Христианство” створив електронний архів та блоги evangelism.ru – okolokino.net – e-vangelie.blogspot.com; “Реалис” реалізувався в сайті realis.org, початково створеному для оприлюднення об’ємних публікацій паперового часопису; “InVictory”, переконуючи передплатників у перевагах заощадження, започаткував розсилання електронних примірників [2, с. 35].

Подальший розвиток медійної сфери початку XXI ст. характеризується, з одного боку, кінцем сподівань на блискавичне “релігійне відродження” країни, усвідомленням складності завдань, що стоять перед церквою, яка бажає впливати на моральну свідомість суспільства, з іншого боку, усвідомленням влади медіа та потреби у підвищенні професійного рівня працівників ЗМК. Інформаційний вакуум щодо релігійної інформації, створений “залізною завісою”, заповнено. Помітні спроби організувати конфесійну журналістську освіту: створено журфаки і спецкурси в протестантських вишах (Київському християнському університеті, Християнському гуманітарно-економічному відкритому університеті (Одеса), Українському гуманітарному інституті (Київ). Відбувається централізація церковних ЗМІ: виникають конфесійні прес-служби, проводяться семінари з церковного піару, стали аудиторію збирають просвітницькі заходи профспілки релігійних інформаційників – асоціації “Новомедіа” [9]. У церковній медіа-сфері стають нормою обговорення професійних стандартів релігійної та світської комунікації, дискусії, змагання зі світськими комунікативними каналами (модеровані Релігійно-інформаційною службою України “круглі столи”, акція “Відчуй силу змін”).

На цей період припадає переоцінка важливості паперового видання, відновлюється змагання за офлайнову та нецифрову аудиторію: створення всеукраїнської газети “Christian Telegraph” – дайджесту стрічки

новин news.invictory.org, “Антени” – київського буклету ТрансСвітового радіо, “Партнёрства” – столичного часопису асоціації “Еммануил”, виходу книжкової серії під назвою наукового журналу “Ad Notem” (Сімферополь) [3].

Загалом протестантські ЗМІ представлені в Україні широким спектром різноманітних журналів, газет, бюлетенів. Так, видавничу діяльність ЄХБ здійснюють видавничі відділи місій “Світильник” (Маріуполь), “Богомыслие” (Одеса), “Світло на Сході” (Київ) та ін. Вони займаються перекладом та підготовкою до друку книг, посібників, програм закордонних і національних авторів; ВСО ЄХБ представлене такими друкowanими виданнями: журнали “Євангельська нива” (Київ), “Посланець правди” (США – Україна), “Перед рассветом” (Маріуполь), “Волинь християнська” (Луцьк), “Благовісник Галичини” (Львів), “Євангельська Полтавщина” (Полтава), “Свічник” (Рівне); альманах “Богомыслие” (Одеса); газети “Зов веры” (Київ), “Жизнь и вера” (Крим); інформаційні бюлетені в областях; серії книг: “Бібліотека проповідника” (Маріуполь), “Бібліотека пастора” (Ірпінь), “В помощь служителю” (Ірпінь). Вони розповідають про життя церков і виконують духовно-просвітницьку місію. Місійна книжкова фабрика “Християнське життя” (Луцьк) за період свого існування (з 1994 р.) надрукувала близько двох мільйонів примірників різноманітної книжкової продукції [10, с. 23].

У лютому 2004 р. в Києві почали проходити щотижневі зустрічі віруючих людей, що працюють у засобах масової інформації (ЗМІ). Уже тоді була поставлена мета створити асоціацію християнських медіа-працівників. Установча конференція Асоціації християн журналістів, видавців, телерадіомовників “Новомедіа” пройшла в Києві 13 червня 2004 р., а в жовтні Асоціація одержала посвідчення про державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України.

Асоціація журналістів, видавців і вісників християн “Новомедіа” створена, щоб об’єднати журналістів, видавців, різні ЗМІ для утвердження біблійних принципів у суспільстві і проповіді Благої Звістки з трибуни засобів масової інформації. “Створення чистого медіа-простору стане надзвичайно важливим важелем у справі протистояння диявольському впливові на суспільну свідомість”, – зазначено в Статуті організації [13].

Християнські письменники відкрито заявили про себе як про силу, що має намір принести в культурне середовище нашої країни те, в чому ми всі маємо відчутну потребу – духовність, етику та мораль, як їх розуміють істинно віруючі християни. Для досягнення цієї мети у спілці християнських письменників України (СПХУ) об’єдналися християни всіх конфесій. І Установча конференція всеукраїнської громадської організації “Спілка християнських письменників України”

відбулась 28 січня 2007 р. в м. Києві. На сьогоднішній день членами Спілки християнських письменників України являються 76 осіб, серед них: К. Шаповалов (голова Спілки християнських письменників України, пастор церкви “Ранкова Зірка” ХВС), П. Савочка (пастор церкви “Спасіння” ХВС), В. Вознюк (голова Релігійного центру “Божа Церква України”, пастор церкви “Еммануїл”), С. Балюк (голова Закарпатського об’єднання християнських євангельських церков “Живого Бога”), Б. Грисенко (пастор Київської єврейської месіанської общини), П. Павлюк (ректор Київського гуманітарно-теологічного інституту) та ін.

Спілка ставить ряд завдань: зібрати разом всіх, хто пише книги на християнську тематику; об’єднати їх єдиними стратегічними цілями з метою активно впливати на всі соціальні та духовні процеси в суспільстві; впливати на суспільство завдяки тому, що вони є культурним та інтелектуальним прошарком суспільства, провідниками передових ідей, носіями істинних, біблійних моральних цінностей. На цей час створені місцеві осередки СХПУ в Київській, Львівській, Херсонській, Донецькій, Волинській, Одеській, Чернігівській, Тернопільській, Сумській, Вінницькій, Дніпропетровській областях, а також в містах Севастополь, Київ та Сімферополь. В грудні 2010 р. Спілка християнських письменників України була зареєстрована в Міністерстві юстиції України і набула офіційного статусу всеукраїнської громадської організації [12].

З метою об’єднання зусиль, направлених на співпрацю християнських видавців на розвиток християнського книговидання в Україні, популяризацію християнської книги в суспільстві в січні 2008 р. була створена Асоціація християнських видавців України (АХВУ). В Асоціації існує два типи членства: член АХВУ з правом голосу та асоційований член АХВУ. Ставши членом АХВУ, видавництво має такі переваги: отримує всю електронну та іншу інформацію, адресовану членам; бере участь у всіх заходах за спеціальними розцінками; має можливість приймати участь у книжкових виставках на пільгових умовах та отримує сертифікат про членство в АХВУ.

Члени Асоціації беруть безкоштовну участь у проектах: розміщення інформації про видавництво і про нові книги на інтернет-сайті, участь у рейтингах, розсилка новин і інформації про книжкові новинки електронною поштою. У проектах, для яких укладають окремий бюджет, вони беруть участь з оплатою на пільгових умовах. Цей тип членства означає, що видавництво є організацією, яка зосереджує свою діяльність на виданні і розповсюдженні християнської літератури, дозволяє іншим видавництвам в Україні і поза її межами ідентифікувати себе як видавництво, що підтримує приязні стосунки з іншими християнськими видавництвами й бере активну участь у процесі розвитку християнського книговидання в Україні.

Асоційовані члени приймають участь в усіх спільних зібраннях,

вільно висловлюють свою думку щодо дискусійних питань, вносять пропозиції але не голосують, не сплачують щомісячні членські внески, оплачують участь в усіх проєктах за зниженими тарифами. У проєктах, для яких укладають окремий бюджет, вони беруть участь на однакових умовах з членами АХВУ [1]. До членів Асоціації християнських видавців належать: “Християнское просвещение” (<http://www.bogomyslie.com.ua>), “Маджуга” (<http://www.majuga.com.ua>), “Тюльпан” (<http://tulip.epcu.org.ua>), “Богомыслие” (<http://www.bogomyslie.com.ua>), “Християнская книга почтой” (<http://www.majuga.com.ua>), “Ездра” (<http://www.ezdra.com>), “Свічадо” (<http://www.svichado.com>), “Варух” (<http://www.baruch-books.com>), “Рука допомоги” (<http://www.xkniga.com>), “Нова Надія” (www.newhoreua.org), “Християнская заря”, місіонерське товариство “Світло на Сході” (<http://www.sns.org.ua>).

В квітні 2011 р. стартувала VI Весняна книжкова виставка “Медвін”, невід’ємною частиною якої вже п’ятий рік поспіль є Фестиваль християнської книги. Фестиваль став місцем зустрічі та обміну досвідом близько 15 організацій з Росії і України, представниками багатьох християнських конфесій. Учасники мали змогу відвідати численні презентації нових книг, безпосередньо спілкуватися з Полом Янгом (США), автором бестселера “Хижа”, Девідом Бейкером (США), автором художнього твору “Небесные мечи”, О. Шевченком (США), який представлятиме книгу “Заступитесь кто-нибудь” про проблеми дітей віруючих батьків, В. Імакаєвим, який приїхав з США з презентацією художньої книги “Мир за горизонтом” та ін. Фестиваль християнської книги став загальною частиною українського культурно-просвітницького процесу, стенди релігійних видавництв працювали поряд зі стендами аналогічних, але світських організацій. “Подібний плюралізм для пострадянських християн, які звикли або до повного відділення, або до повного злиття, – нестандарт, проте варто цей баланс зберігати” – повідомив кореспондент РІСУ О. Гордєєв [6].

У рамках фестивалю відбулися майстер-класи, семінари, жваві дискусії на теми соціального майбутнього протестантських церков і сучасну українську масову культуру. У переліку пропонованих тем: “Мандрівники у часі: проблеми історичної білетристики” (Д. Бейкер), “Художня література: розвага чи інструмент євангелізації” (В. Імакаєв), “Пригоди бестселлера” (П. Янг), “Актуальні питання авторського права” (К. Афанасьєва), “Книжковий маркетинг” (І. Дідок).

Популярний протестантський блогер і журналіст М. Малуха в інтерв’ю літературному порталу “Книгоноша” зазначає: “... вважаю, що в сучасному світі соціальні медіа (соц-мережі, відео-хостинги, блоги та ін.) стали не лише розвагою і способом проведення вільного часу, а самодостатнім віртуальним світом, який має вплив на світ реальний. Ці ресурси мають великі мільярдні бюджети, створюються цілі напрямки

в бізнесі, в соціальних медіа проводяться політичні компанії агітації, виростають нові перспективні автори, політики, молодіжні лідери. Мій семінар “Соціальні медіа на службі у книговидавця” присвячений використанню християнськими видавництвами в своїй діяльності потенціалу соціальних медіа – пошук авторів, просування власної продукції, створення і розвиток власного іміджу та бренду” [9].

Знаковою подією для християнських видавництв став вихід першої повноцінної електронної християнської книги у видавництві “Езра” мовою оригіналу – “Художниця” української письменниці Надії Гербіш. “Насправді, бажання читачів – це закон. Після дискусії на сайті РІСУ про авторські права, де виявилось багато охочих читати саме непіратські версії електронних книжок, ми усвідомили, що час рухатися вперед. І не помилилися – хоча книжки лише з’явилися в онлайн-магазині, уже є перші покупці”, – зазначає Андрій Кравченко [4].

Аналізуючи видавничу діяльність протестантських мас-медіа, варто зазначити, що з часу проголошення незалежності України протестантські засоби масової комунікації пройшли у своїй еволюції щонайменше чотири етапи. Серед нових підходів, що поширювалися з кінця 90-х рр. в євангельському середовищі, відзначається апологетичний. В його основу покладено аналіз світоглядної позиції людини, відповідно якого відбувається “очищення поверхні” задля “майбутнього засіву”, що являє собою бесіду з потенційним новонаверненим “в його категоріях, цінностях та пріоритетах” [5, с. 25]. Даний підхід реалізується в діяльності Християнського науково-апологетичного центру (Сімферополь), який проводить лекції та семінари, а також видає літературу по аналізу наукового креаціонізму й суміжним тематикам. До таких видань належать газети “Разумный замысел”, “Библейское открытие” та ін., метою яких є популяризація наукової інформації про походження життя у Всесвіті [11]. Медійна сфера протестантських церков трансформувалася в бік помірної комерціалізації та укрупнення, розширення тематики, вихід за конфесійні межі. Для порятунку збиткових медіа, як спосіб, виникають електронні періодичні видання в мережі Інтернет. Зростає потреба у підвищенні професійного рівня працівників ЗМК: створюються журфаки і спецкурси в протестантських вишах, виникають конфесійні та позаконфесійні прес-служби, проводяться семінари з церковного піару, “круглі столи” зі світськими комунікативними каналами. З метою популяризації християнської книги в українському суспільстві створено та діють Спілка християнських письменників України (СПХУ), Асоціація християнських видавців України (АХВУ). Фестивалі християнської книги поряд зі світськими стають загальною частиною українського культурно-просвітницького процесу.

У роботі протестантських видавництв також існує ряд проблем: недостатня кількість творів християнської тематики українською мовою,

зокрема для дітей; регіональні видавництва мають низькі накладі, що часто не виходять за межі кількох десятків громад – це призводить до великої собівартості друку; малі видавництва, здебільшого, не можуть собі дозволити якісного оформлення та поліграфії, що робить товар непривабливим для споживача; актуальним залишається питання професійної журналістської освіти – більшість журналістських проєктів здійснюється ентузіастами; переважають книги зарубіжних авторів, що друкуються російською мовою, без врахування національних особливостей споживача кінцевого продукту; здебільшого автори та редколегія видавництв працюють при недостатньому фінансуванні проєктів, або на безоплатній основі.

Це далеко не повний перелік проблем, які виникають, однак ці беззаперечні недоліки не нівелюють прогрес у сфері видавництва. Протестантська релігійна спільнота за час свободи слова створила цілу мережу своїх ЗМІ, видавництв, редакцій, більшість яких не виявляє ознак занепаду. Постульована аналітиками невідповідність релігійної журналістики професійним стандартам не означає поразки такої комунікації. Незважаючи на вузьку направленість аудиторії, ці засоби належать до типу спеціалізованих медіа, і вже це пояснює, чому їх популярність не порівнянна із суспільно-політичними та розважальними каналами комунікації.

Отже, аналізуючи видавничу діяльність протестантських мас-медіа в період незалежності України, варто зазначити, що вона побудована на нових принципах, які необхідно вивчати й аналізувати. Головний з них, у контексті інформаційного служіння протестантів, – донести інформацію про християнські цінності до свідомості людей. Ця інформація повинна виходити з авторитетних для світського суспільства джерел, має бути подана в цікавій формі, з урахуванням законів комунікації, що діють у сучасному суспільстві.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ассоциация христианских издателей Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.axby.org/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1
2. Балаклицький М. Адвентистська преса України як комунікаційна система / М. Балаклицький // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Журналістика. – Вип. 16. – 2008. – С. 32–36.
3. Балаклицький М. Публіцистика українських протестантів у книжковому форматі / Максим Балаклицький // Інтернет-газета “Путь”. – 11.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asd.in.ua/archives/1188294293>
4. В Україні видали першу християнську електронну книгу // Кредо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2011/02/41191>

5. Головин С. Библиейская стратегия благовестия для постатеистического общества. Семинар для благовесников / Сергей Головин. – Симферополь : б/в, 2003. – С. 25.
6. Гордеев О. У Києві стартував Фестиваль християнської книги / Олександр Гордеев // Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/41715/>
7. Закон України “Про видавничу справу” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
8. Інтерв'ю з Николаєм Малухой [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://kyivbookfestival.com/new-blogentry-37/>
9. Павлюк П. Практическая журналистика: Учебник для студентов факультета журналистики / Христианский гуманитарно-экономический открытый университет ; Петр Павлюк. – Одесса : ХГЭУ, 2001. – С. 142.
10. Протестантські ЗМІ... // Релігійна панорама / За ред. А. Колодного. – К., 2003. – № 3 – С. 23.
11. Сайт “Разумный Замысел” предлагает... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.origins.org.ua/index_2.php.
12. Спілька християнських письменників України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.shpu.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=4&lang=ru
13. Христианские журналисты Украины объединяются... // Камень Краеугольный. – 2004. – № 11 (20). – С. 3.
14. Эффективность богословского образования в Украине: исследовательский проект // Богословские размышления. – 2006. – № 7. – С. 149–177.